

Laura Bohannan: Ο Άμλετ στη Ζούγκλα

ΕΠΟΠΤΕΙΑ

Έτη 1991 – 1994 / Φιλοσοφία

<https://epopteia.gr/116/394-laura-bohannan/>

Έκθετος στην κριτική των ιθαγενών Τιβ

Τι γίνεται όταν μια κοινωνική ανθρωπολόγος -πιστεύει στην παγκοσμιότητα της κουλτούρας και για ν' αποδείξει την ορθότητα της πίστης της αφηγείται τον Άμλετ σε ιθαγενείς; Το πρόβλημα, βέβαια, δεν είναι οι αντιδράσεις της νιγεριανής φυλής Τιβ, αλλά και τι προσλαμβάνει από τον Άμλετ, τον Σαίξπηρ, τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, ένας Άραβας, ένας Ινδός, ένας Ιάπωνας; Το ερώτημα, τίθεται και αντιστρόφως.

Μετάφραση: **Ζηνοβία Δρακοπούλου**

ΛΙΓΟ ΠΡΙΝ ΑΦΗΣΩ την Οξφόρδη για να πάω στο Τιβ της Δυτικής Αφρικής, είχα μια συζήτηση για το βάρδο του Στράφορντ. «Εσείς οι Αμερικανοί,» είπε κάποιος φίλος, «συχνά έχετε δυσκολίες με τον Σαίξπηρ. Τελικά, ήταν ένας πολύ Άγγλος ποιητής και μπορεί κανείς εύκολα να ερμηνεύσει λάθος το όλον παρεξηγώντας το επί μέρους.»

Διαμαρτυρήθηκα λέγοντας πως η ανθρώπινη φύση, σε μεγάλο βαθμό, είναι ίδια σ' ολόκληρο τον κόσμο· τουλάχιστον η γενική πλοκή και το κίνητρο των μεγαλύτερων τραγωδιών θα πρέπει νάναι σαφές πάντα και παντού, μολονότι θάπρεπε να εξηγούνται μερικές λεπτομέρειες στα έθιμα και οι δυσκολίες της μετάφρασης θα μπορούσαν να επιφέρουν κάποιες άλλες μικρές αλλαγές. Για να τεθεί τέρμα σε μια διαφωνία που δεν μπορούσε να καταλήξει πουθενά, ο φίλος μου 'δωσε ένα αντίτυπο του Άμλετ να το μελετήσω στην Αφρικανική σαβάννα: θ' ανύψωνε, ήλπιζε, το πνεύμα μου επάνω από το πρωτόγονο περιβάλλον στο οποίο θα βρισκόμουν και, πιθανώς, θα ήταν δυνατόν μετά μακρά περισυλλογή να μου δωθεί η χάρις μιας ορθής ερμηνείας.

Ήταν η δεύτερη φορά που πήγαινα για να κάνω επιτόπια έρευνα της αφρικανικής φυλής Τιβ και θεωρούσα τον εαυτό μου έτοιμο να ζήσει σ' ένα από τα πιο απομακρυσμένα της τμήματα – μια περιοχή δύσκολη να τη διασχίσω ακόμη και με τα πόδια. Τελικά εγκαταστάθηκα στο λοφίσκο ενός έμπειρου κι έξυπνου γέροντα, αρχηγού μιας φατρίας εκατόν-σαράντα περίπου ατόμων, που όλοι ήσαν ή στενοί συγγενείς ή οι γυναίκες και τα παιδιά τους. Όπως και οι άλλοι ηλικιωμένοι της γύρω περιοχής, ο γέροντας αυτός περνούσε τον περισσότερο χρόνο του κάνοντας τελετουργίες που σπάνια τις βλέπει κανείς σήμερα σε προσιτότερα μέρη της φυλής. Ήμουν αγορευμένη. Σύντομα θα είχα τρεις μήνες υποχρεωτικής απομόνωσης και ανάπαυσης, ανάμεσα στο θερισμό, που γίνεται ακριβώς πριν βυθιστούν τα χωράφια στα νερά και το καθάρισμά τους όταν τα νερά κατεβούν. Μετά, σκεπτόμουν, θάχαν περισσότερο χρόνο να κάνουν τελετουργίες και να τις εξηγούν και σε μένα.

Είχα κάνει μεγάλο λάθος. Οι περισσότερες από τις τελετουργίες απαιτούσαν την παρουσία ηλικιωμένων από διάφορες φατρίες. Καθώς όμως υψώνονταν τα νερά, οι γέροι τόβρισκαν πολύ δύσκολο να μετακινούνται από τη μία φατρία στην άλλη και βαθμιαία οι τελετουργίες σταμάτησαν. Όταν τα νερά υψώθηκαν ακόμη περισσότερο, όλες οι δραστηριότητες πήραν τέλος, εκτός μιας: οι γυναίκες έφτιαχναν μύρα από καλαμπόκι και κεχρί, ενώ, άνδρες, γυναίκες και παιδιά κάθονταν πάνω στους λόφους κι έπιναν.

Άρχιζαν να πίνουν από το ξημέρωμα. Ήδη το μεσημέρι, ολόκληρη η φατρία τραγουδούσε, χόρευε και χτυπούσε το ταμ-ταμ. Όταν έβρεχε έπρεπε να κάθονται στις καλύβες τους: εκεί έπιναν και τραγουδούσαν ή έπιναν και έλεγαν ιστορίες. Το μεσημέρι ή και πριν, εγώ έπρεπε ή να προστεθώ στην παρέα τους ή ν' αποσυρθώ στην καλύβα μου με τα βιβλία μου. «Δεν συζητάει κανείς σοβαρά όταν υπάρχει μύρα. Έλα να πιεις μαζί μας.» Μια και δεν άντεχα την παχειά, ντόπια μύρα, περνούσα όλο και περισσότερο χρόνο με τον Άμλετ. Πριν το τέλος του δεύτερου μήνα μου δόθηκε η χάρις. Ήμουν απόλυτα βέβαιη πως ο Άμλετ είχε μόνο μια δυνατή

ερμηνεία, κι αυτή είχε μια παγκοσμιότητα.

Νωρίς κάθε πρωί, με την ελπίδα νάχω μια σοβαρή συζήτηση πριν από το γλέντι της μπύρας, επισκεπτόμουν τον γέροντα στο χώρο υποδοχής – μια σειρά πάσαλοι σε κύκλο που υποβάσταζαν μιαν αχυροσκεπή πάνω από ένα χαμηλό λασπότοιχο που προ-στάτευε από τον αέρα και τη βροχή. Μια μέρα σύρθηκα μέσα από τη χαμηλή είσοδο και βρήκα τους πε-ρισσότερους άνδρες της φατρίας να κάθονται συγκεντρωμένοι, γύρω από μια φωτιά που κάπνιζε, πάνω σε σκαμνιά, χαμηλά σανιδοκρέβατα και ξαπλωτές καρέκλες τυλιγμένοι στα κουρελιασμένα ρούχα τους για να ζεστάνουν το κορμί τους από την παγερή βροχή. Στο κέντρο βρίσκονταν τρία δοχεία μπύρα. Το γλέντι είχε αρχίσει.

Ο γέροντας με χαιρέτησε μ' εγκαρδιότητα. «Κάθησε να πιεις.» Δέχθηκα ένα μεγάλο φλασκί γεμάτο μπύρα, έβαλα λίγο μέσα σε μια μικρή κούπα από κολοκύθα και το κατέβασα μονορούφι. Κατόπιν έβαλα λίγο περισσότερο μέσα στην ίδια κούπα για τον δεύτερο στην τάξη άνδρα μετά τον οικοδεσπότη μου, πριν δώσω το φλασκί μου σ' ένα νέο άνδρα για την περαιτέρω διανομή. Τα σημαντικά πρόσωπα δεν έπρεπε να σερβίρουν τη μπύρα μόνοι τους.

«Έτσι είναι καλύτερα,» είπε ο γέροντας κοιτάζοντάς με επιδοκιμαστικά και βγάζοντας ένα άχυρο που είχε καθήσει πάνω στα μαλλιά μου. «Θάπρεπε συχνότερα να κάθεσαι και να πίνεις μαζί μας. Οι υπηρέτες σου μου λένε πως όταν δεν είσαι μαζί μας κάθεσαι στην καλύβα σου κοιτάζοντας ένα χαρτί.»

Ο γέροντας γνώριζε τέσσερα είδη «χαρτιών» φορολογικές αποδείξεις, προικοσύμφωνα, έγγραφα και επιστολές. Ο αγγελιοφόρος τούφερνε τα γράμματα από τον αρχηγό της φυλής, τα χρησιμοποιούσε κυρίως ως έμβλημα του αξιώματός του, διότι πάντοτε γνώριζε το περιεχόμενό τους και τόλεγε του γέροντα. Τα προσωπικά γράμματα, για τους ελάχιστους που είχαν συγγενείς στην κυβέρνηση ή σε κυβερνητικές υπηρεσίες, φυλάσσονταν μέχρι να πάει κάποιος σε μια μεγάλη αγορά και εκείνον που γράφει και διαβάζει γράμματα. Από τότε που έφθασα εκεί, έφερναν σε μένα τα γράμματα για να τους τα διαβάσω. Μερικοί επίσης μου έφερναν

ιδιαιτέρως, προικοσύμφωνα και μου ζητούσαν ν' αλλάξω τα νούμερα και να βάλω μεγαλύτερα ποσά. Ανακάλυψα πως τα ηθικά επιχειρήματά μου δεν είχαν καμιά χρησιμότητα, αφού οι εσωτερικοί νόμοι ήταν θεμιτοί στόχοι και οι τεχνικοί κίνδυνοι της πλαστογραφίας ήταν δύσκολο να εξηγηθούν σε αναλφάβητους ανθρώπους. Ωστόσο δεν ήθελα να με θεωρούν τόσο ανόητη ώστε να κοιτάζω κάποια τέτοια χαρτιά επί ατέλειωτες μέρες και εξήγησα βιαστικά πως το «χαρτί» μου ήταν ένα από εκείνα τα «πριν από πολύ καιρό πράγματα» που συνέβησαν στη χώρα μου.

-«Αα,» είπε ο γέροντας. «Πες μας.»

Διαμαρτυρήθηκα πως δεν ήξερα να λέω ιστορίες. Γι' αυτούς η αφήγηση ήταν μια επιδέξια τέχνη τα κριτήριά τους ήταν υψηλά και το ακροατήριο κριτικό -και πανέτοιμο να εκφράσει φωνάζοντας τις επικρίσεις του. Μάταια διαμαρτυρόμουν. Αυτό το πρωί ήθελαν, όσο έπιναν, ν' ακούουν μια ιστορία. Με απείλησαν πως δεν θα μούλεγαν πια ιστορίες έως ότου τους πω μια από τις δικές μου. Τελικά ο γέροντας μου υποσχέθηκε πως κανείς δεν θα επέκρινε τον τρόπο της αφήγησής μου «διότι γνωρίζουμε πως παλεύεις με τη γλώσσα μας.» «Αλλά,» μπήκε στη μέση ένας από τους ηλικιωμένους, «πρέπει να μας εξηγείς ό,τι δεν καταλαβαίνουμε, όπως κάνουμε κι εμείς όταν σου λέμε τις ιστορίες μας.» Συνειδητοποιώντας ότι εδώ ήταν η ευκαιρία μου ν' αποδείξω πως ο Άμλετ ήταν κατανοητός από τους πάντες, συμφώνησα.

Ο γέροντας μου έδωσε λίγη ακόμη μύρα για να βοηθήσει την αφήγησή μου. Οι άνδρες γέμισαν τις μακρυνές ξύλινες πίπες τους, συνδούλισαν τη φωτιά κι έβαλαν κάρβουνα στη γούβα της πίπας τους· μετά καπνίζοντας ευχαριστημένοι, έγειραν προς τα πίσω για ν' ακούσουν. Άρχισα με το σωστό ύφος:

-«Όχι χθες, ούτε προχθές, αλλά πολύ πριν, συνέβη τούτο το πράγμα• κάποια νύχτα τρεις άνδρες φυλάγανε σκοπιά έξω απ' το αγρόκτημα του μεγάλου αρχηγού της φυλής, όταν ξαφνικά είδαν τον προη-γούμενο αρχηγό της φυλής να τους πλησιάζει.»

– «Γιατί δεν ήταν πια αρχηγός της φυλής τους;»

– «Είχε πεθάνει,» εξήγησα. «Γι' αυτό ταραχθήκαν και φοβήθηκαν όταν τον είδαν.»

– «Αδύνατον,» άρχισε ένας από τους ηλικιωμένους, δίνοντας την πίπα του στο διπλανό του, ο οποίος και τον διέκοψε, «Φυσικά και δεν ήταν ο αρχηγός της φυλής. Ήταν ένα σημείο που το είχε στείλει κάποιος μάγος. Συνέχισε.»

Ελαφρώς θορυβημένη, συνέχισα:

– «Ο ένας απ' αυτούς τους τρεις ήταν άνθρωπος που ήξερε πράγματα» -ήταν η πιο κοντινή μετάφραση για το λόγιος, αλλά δυστυχώς σήμαινε επίσης και μάγος. Ο δεύτερος ηλικιωμένος έριξε ένα βλέμμα θριαμβευτικό. «Έτσι, μίλησε στο νεκρό αρχηγό λέγοντας, 'Πες μας τι να κάνουμε ώστε να μπορέσεις να ησυχάσεις στον τάφο σου,' αλλά ο νεκρός αρχηγός της φυλής δεν απάντησε. Εξαφανίστηκε και δεν μπορούσαν πια να τον δουν. Τότε ο άνθρωπος που ήξερε πράγματα – το όνομά του ήταν Οράτιος – είπε ότι αυτό που συνέβη ήταν υπόθεση του γιου του νεκρού αρχηγού της φυλής, Άμλετ.»

Ένα γενικό αρνητικό κίνημα της κεφαλής σάρωσε τον κύκλο.

– «Ο νεκρός αρχηγός της φυλής δεν είχε κανένα ζωντανό αδελφό; Ή ήταν ο γιός αυτός ο αρχηγός της φυλής;»

– «Όχι,» απάντησα. «Δηλαδή, είχε έναν αδελφό που ζούσε, κι αυτός κι έγινε ο αρχηγός της φυλής όταν ο μεγαλύτερος αδελφός πέθανε.»

Ο γέροντας μουρμούρισε:

– «Τέτοιου είδους σημεία ήσαν πράγματα για αρχηγούς φυλής και για ηλικιωμένους, όχι για νέους. Τίποτε καλό δεν μπορούσε να βγει παίρνοντας από πίσω έναν αρχηγό φυλής• ο Οράτιος, σίγουρα, δεν ήταν άνθρωπος που ήξερε πράγματα.»

– «Και βέβαια ήταν,» επέμεινα, διώχνοντας ένα κοτόπουλο μακριά

από τη μύρα μου. «Στη χώρα μας ο γυιός ακολουθεί τον πατέρα. Ο νεώτερος αδελφός του νεκρού αρχηγού της φυλής έγινε ο μεγάλος αρχηγός της φυλής και, επίσης, παντρεύθηκε τη χήρα του μεγαλύτερου αδελφού του ένα περίπου μόνο μήνα μετά την κηδεία.»

– «Έκανε καλά!» ο γέροντας λάμποντας ανήγγειλε στους άλλους, «Σας τόχω πει πως αν γνωρίζαμε περισσότερα για τους Ευρωπαίους, θα βρίσκαμε πράγματι πως είναι πολύ όμοιοι με μας. Στη χώρα μας επίσης», πρόσθεσε σε μένα, «ο νεώτερος αδελφός παντρεύεται τη χήρα του μεγαλύτερου αδελφού και γίνεται πατέρας των παιδιών του. Τώρα αν ο θείος σου, που παντρεύθηκε τη χήρα μητέρα σου, είναι εξ ολοκλήρου αδελφός του πατέρα σου, τότε θάσαι για σένα πραγματικός πατέρας. Ο πατέρας και ο θείος του Άμλετ έχουν την ίδια μητέρα;»

Η ερώτηση του μετά βίας μου περνούσε απ' το μυαλό· ήμουνά πολύ αναστατωμένη και πολύ έξω από το δρόμο μου έχοντας αχρηστευμένο ένα από τα κυριώτερα στοιχεία του Άμλετ ευθύς αμέσως. Με αβεβαιότητα μάλλον, απάντησα πως νόμιζα ότι είχαν την ίδια μητέρα, αλλά δεν ήμουνά σίγουρη – η ιστορία δεν τόλεγε.

– «Οι γενεαλογικές αυτές λεπτομέρειες», είπε αυστηρά ο γέροντας, «είχαν όλη τη σημασία, και, όταν θα γύριζα πίσω θάπρεπε να ρωτήσω γι' αυτό τους γηραιότερους.» Φώναξε σε μια από τις νεώτερες γυναίκες του που βρισκόταν έξω από την πόρτα, και ζήτησε να του φέρει το σάκκο του από γιδοτόμαρο.

Αποφασισμένη να διασώσω ό,τι μπορούσα από το θέμα μητέρα, πήρα μια βαθειά ανάσα και ξανάρχισα.

– «Ο γυιός Άμλετ ήταν πολύ λυπημένος διότι η μητέρα του είχε ξαναπαντρευθεί τόσο γρήγορα. Δεν υπήρχε γι' αυτήν καμιά ανάγκη να το κάνει και το έθιμό μας για τη χήρα είναι να μην πηγαίνει στον επόμενο άνδρα της πριν πενθήσει για δύο χρόνια.»

– «Δύο χρόνια είναι πάρα πολύ,» αντέταξε η σύζυγος του γέροντα, που εμφανίστηκε με τον παραμορφωμένο σάκκο από

γιδοτόμαρο. «Ποιος θα σκάβει τα χωράφια σου όσο δεν θάχεις άνδρα;»

– «Ο Άμλετ,» απάντησα χωρίς να σκεφθώ, «ήταν αρκετά μεγάλος για να σκάβει ο ίδιος τα χωράφια της μητέρας του. Δεν ήταν ανάγκη γι' αυτή να ξαναπαντρευθεί.» Κανείς δεν φαινόταν να πείθεται. Το εγκατέλειψα. «Η μητέρα του και ο μεγάλος αρχηγός της φυλής είπαν στον Άμλετ να μη λυπάται διότι θα γινόταν πατέρα του ο ίδιος ο αρχηγός της φυλής. Επιπλέον, ο Άμλετ θα γινόταν ο επόμενος αρχηγός της φυλής: γι' αυτό θα πρέπει να μείνει εκεί για να μάθει αυτά που πρέπει να ξέρει ένας αρχηγός φυλής. Ο Άμλετ συμφώνησε να μείνει και οι υπόλοιποι βγήκαν έξω να πιουν μύρα.»

Ενώ σταμάτησα αμήχανη για το πώς ν' αποδώσω τον γεμάτο αηδία μονόλογο του Άμλετ σ' ένα ακροατήριο που ήταν πεπεισμένο πως ο Κλαύδιος και η Γερτρούδη είχαν φερθεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Ένας από τους νέους άνδρες με ρώτησε ποιος είχε παντρευτεί τις άλλες γυναίκες του νεκρού αρχηγού της φυλής.

– «Δεν είχε άλλες γυναίκες,» του είπα.

– «Μα ο αρχηγός της φυλής πρέπει νάχει πολλές γυναίκες! Ποιος θα φτειάχνει τη μύρα και ποιος θα ετοιμάζει φαγητό για όλους τους επισκέπτες του;»

Με σταθερή φωνή απάντησα πως στη χώρα μας ακόμη και οι αρχηγοί της φυλής είχαν μόνο μια γυναίκα, ότι για να κάνουν τις δουλειές τους είχαν υπηρέτες που τους πλήρωναν με τα λεφτά των φόρων.

Το καλύτερο ήταν, μου απάντησαν, ο αρχηγός της φυλής νάχει πολλές γυναίκες και γιουούς να τον βοηθάνε να σκάβει τα χωράφια του και να ταΐζουν τον κόσμο του· έτσι όλοι αγαπούσαν τον αρχηγό της φυλής που έδινε πολλά και δεν έπαιρνε τίποτα – οι φόροι ήταν κακό πράγμα.

Συμφώνησα με το τελευταίο επιχείρημα, αλλά για τα υπόλοιπα κατέφυγα στον δικό τους προσφιλή τρόπο να προσπερνάνε τις

ερωτήσεις μου:

– «Αυτός είναι ο τρόπος που γίνεται, έτσι λοιπόν το κάνουμε.»

Αποφάσισα να εγκαταλείψω κάθε ιδέα να τους πω για τον περίφημο μονόλογο. Ακόμη κι αν θεωρούσαν εδώ πως ο Κλαύδιος είχε απόλυτο δίκιο να παντρευτεί τη χήρα του αδελφού του, έμενε όμως το δηλητήριο και γνώριζα ότι την αδελφοκτονία θα την αποδοκίμαζαν. Με περισσότερη αισιοδοξία ξανάρχισα τη διήγηση:

– «Εκείνο το βράδυ ο Άμλετ κράτησε σκοπιά μαζί με τους τρεις που είχαν δει το νεκρό πατέρα του. Ο νεκρός αρχηγός της φυλής εμφανίστηκε πάλι και ενώ οι άλλοι φοβήθηκαν, ο Άμλετ πήρε από πίσω τον νεκρό πατέρα του και απομακρύνθηκαν. Όταν έμειναν μόνοι ακούστηκε η φωνή του νεκρού πατέρα στον Άμλετ.»

– «Τα σημεία δεν μιλάνε!» είπε μ' έμφαση ο γέροντας.

– «Ο νεκρός πατέρας του Άμλετ δεν ήταν σημείο. Βλέποντάς τον θα μπορούσες να τον θεωρήσεις σημείο, αλλά δεν ήταν.» Το ακροατήριό μου όσο εγώ το βυθομετρούσα έπεφτε σε σύγχυση.

– «Αυτός ήταν ο νεκρός πατέρας του Άμλετ. Ήταν κάτι που ονομάζουμε «φάντασμα.» Έπρεπε να χρησιμοποιήσω τη λέξη στη γλώσσα μου, διότι αντίθετα από πολλές γειτονικές φυλές, αυτοί εδώ οι άνθρωποι δεν πίστευαν στην επιβίωση μετά το θάνατο οποιουδήποτε ατομικού χαρακτηριστικού της προσωπικότητας.

– «Τι είναι 'φάντασμα'; Σημείο;»

– «Όχι, 'φάντασμα' είναι κάποιος πεθαμένος που περπατάει και μιλάει. Οι άνθρωποι δε τον ακούνε και τον βλέπουν αλλά δεν τον αγγίζουν.» Είχαν τις αντιρρήσεις τους. «Τα ζόμπι τ' αγγίζεις.»

– «Όχι, όχι! Δεν ήταν ένα νεκρό σώμα που το ζωντάνεψαν οι μάγοι για να το θυσιάσουν και να το φάνε. Κανείς δεν έκανε το νεκρό πατέρα του Άμλετ να περπατήσει. Το έκανε μόνος του.»

– «Οι πεθαμένοι δεν περπατάνε,» με μια φωνη διαμαρτυρήθηκε το ακροατήριό μου.

Ήμουν απόλυτα πρόθυμη να συμβιβαστώ.

– «Το ‘φάντασμα’ είναι η σκιά του πεθαμένου.»

Πάλι όμως είχαν αντίρρηση.

– «Οι νεκροί δεν ρίχνουν καμιά σκιά.»

– «Στη χώρα μου ρίχνουν σκιά,» είπα απότομα.

Ο γέροντας καθυσύχασε τα μουρμουρητά δυσπιστίας που ξεσηκώθηκαν αμέσως και μου είπε μ’εκείνη την υποκριτική αλλά ευγενική συγκατάβαση που δείχνει κανείς για τις φαντασιώσεις των νέων ανίδεων και των προληπτικών.

– «Χωρίς αμφιβολία στη χώρα σας οι πεθαμένοι μπορούν επίσης και να περπατούν, χωρίς νάναι ζόμπι.» Από το βάθος του σάκκου του έβγαλε μια καρύδα της κόλα, δάγκωσε τη μια άκρη για να δείξει ότι δεν ήταν δηλητηριώδης και το υπόλοιπο μου το πρόσφεραν ως κλάδον ελαίας.

– «Εν πάση περιπτώσει,» συνέχισα, «ο νεκρός πα-τέρας του Άμλετ είπε πως ο ίδιος του ο αδελφός, εκείνος που έγινε ο αρχηγός της φυλής τον είχε δηλητηριάσει. Ήθελε από τον Άμλετ να τον εκδικηθεί. Ο Άμλετ το πίστεψε στο βάθος της καρδιάς του, διότι δεν του άρεσε ο αδελφός του πατέρα του. «Ήπια ακόμη μια γουλιά μπύρα.» Στη χώρα του μεγάλου αρχηγού της φυλής ζούσε, στο ίδιο αγρόκτημα διότι ήταν πάρα πολύ μεγάλο, ένας σπουδαίος ηλικιωμένος που βρισκόταν συχνά με τον αρχηγό της φυλής τον οποίο συμβούλευε και τον βοηθούσε. Τ’ όνομά του ήταν Πολώνιος. Ο Άμλετ ερωτοτροπούσε με την κόρη του, αλλά ο πατέρας της και ο αδελφός της... (αναζητούσα απεγνωσμένα κάποιες αναλογίες της φυλής) την προειδοποίησαν να μην επιτρέψει στον Άμλετ να την επισκέπτεται όταν ήταν μόνη στο αγρόσπιτό της, διότι αυτός θα γινόταν ο μεγάλος αρχηγός της φυλής και δεν μπορούσε να την παντρευθεί.»

– «Γιατί όχι;» ρώτησε η σύζυγος που είχε βολευτεί πλάι στην καρέκλα του γέροντα. Αυτός την αγριοκοίταξε για τις ηλίθιες

ερωτήσεις της και μούγγρισε.

– «Ζούσαν στην ίδια φατρία.»

– «Δεν ήταν αυτός ο λόγος,» τους πληροφορήσα. «Ο Πολώνιος ήταν ένας ξένος που ζούσε μέσα στη φατρία διότι βοηθούσε τον αρχηγό της φυλής, όχι διότι ήταν συγγενής.»

– «Τότε γιατί ο Άμλετ δεν μπορούσε να την παντρευθεί;»

– «Θα μπορούσε,» εξήγησα, «αλλά ο Πολώνιος δεν πίστευε ότι θα την παντρευόταν. Στο κάτω-κάτω ο Άμλετ ήταν πολύ σπουδαίος και έπρεπε να παντρευθεί την κόρη κάποιου αρχηγού φυλής, διότι στή χώρα του ο άνδρας μπορούσε νάχει μόνο μια γυναίκα. Ο Πολώνιος φοβόταν πως αν ο Άμλετ έκανε έρωτα με την κόρη του, τότε κανείς άλλος δεν θάδινε γι' αυτήν μια υψηλή τιμή.»

– «Αυτό θα μπορούσε νάναι αλήθεια,» παρατήρησε ένας από τους πιο έξυπνους ηλικιωμένους, «ωστόσο ο γυιός ενός αρχηγού φυλής θα μπορούσε να δώσει στον πατέρα της αγαπημένης του αρκετά δώρα και προστασία ώστε να καλύψει τη διαφορά με το παραπάνω. Εμένα ο Πολώνιος μου φαίνεται ανόητος.»

– «Πολύς κόσμος πιστεύει πως ήταν,» συμφώνησα. «Στο μεταξύ ο Πολώνιος έστειλε το γυιό του Λα-έρτη μακριά, στο Παρίσι, για να μάθει τις υποθέσεις εκείνης της χώρας, διότι ήταν μια φατρία ενός πράγματι μεγάλου αρχηγού φυλής. Επειδή όμως φοβότανε πως ο Λαέρτης θα σπαταλούσε πολλά λεφτά για μπύρα, γυναίκες και χαρτοπαιξία, ή ότι θα μπει σε φασαρίες καυγαδίζοντας, έστειλε μυστικά στο Παρίσι έναν από τους υπηρέτες του για να παρακολουθεί τι έκανε ο Λαέρτης. Μια μέρα ο Άμλετ συνάντησε τυχαία την κόρη του Πολώνιου, την Οφηλία. Η συμπεριφορά του ήταν τόσο παράξενη που εκείνη τρόμαξε. Πράγματι «-αναζητούσα τις λέξεις που θα εκφράζανε την αμφίβολη ποιότητα της τρέλας του Άμλετ – «ο αρχηγός της φυλής και πολλοί άλλοι είχαν επίσης παρατηρήσει πως όταν μιλούσε ο Άμλετ, καταλάβαινε κανείς τις λέξεις αλλά όχι τι σήμαιναν. Πολλοί πίστευαν πως είχε τρελαθεί.» Το ακροατήριο ξαφνικά έγινε πολύ πιο προσεκτικό. «Ο μεγάλος αρχηγός της φυλής ήθελε

να μάθει τι συνέβαινε με τον Άμλετ, έτσι έστειλε να φέρουν δυο συνομήλικους του Άμλετ (αν έλεγα φίλους από το σχολείο θα χρειάζονταν πολλές εξηγήσεις) για να κουβεντιάσουν με τον Άμλετ και να βρουν τι βασάνιζε την καρδιά του. Ο Άμλετ, βλέποντας πως αυτοί είχαν δωροδοκηθεί από τον αρχηγό της φυλής για να τον προδώσουν, δεν τους είπε τίποτα. Ωστόσο, ο Πολώνιος επέμενε ότι ο Άμλετ τρελάθηκε διότι του απαγορευότανε να δει την Οφηλία, την οποία αγαπούσε.»

– «Γιατί,» ρώτησε ζαλισμένα μια φωνή, «θάπρεπε να κάνει κανείς μάγια στον Άμλετ για τό λόγο αυτό;»

– «Να του κάνει μάγια;»

– «Ναι, μόνο τα μάγια μπορούν να τρελάνουν κάποιον, εκτός, φυσικά, κι αν αυτός κοιτάξει τα όντα που κρύβονται στο δάσος.»

Σταμάτησα ν' αφηγούμαι, έβγαλα το σημειωματάριό μου και ζήτησα να μου πουν περισσότερα γι' αυτές τις δύο αιτίες τρέλας. Ακόμη κι όταν εκείνοι μιλούσαν, κι εγώ κρατούσα σημειώσεις, προσπαθούσα να μετρήσω τις συνέπειες αυτού του νέου παράγοντα πάνω στην πλοκή. Ο Άμλετ δεν είχε βρεθεί μπροστά στα όντα που κρύβονται στα δάση. Μόνο οι συγγενείς του από την ανδρική σειρά, μπορούσαν να του κάνουν μάγια. Μη αναφέροντας ο Σαίξπηρ αποκλεισμό των συγγενών, ο Κλαύδιος έπρεπε νάναι εκείνος που ήθελε να του κάνει κακό. Και, φυσικά, ήταν.

Προς το παρόν απομάκρυνα τις ερωτήσεις λέγοντας πως ο μεγάλος αρχηγός της φυλής αρνήθηκε να πιστέψει ότι ο Άμλετ ήταν τρελός από την αγάπη του για την Οφηλία και τίποτε άλλο. Ήταν σίγουρος πως κάτι πολύ σημαντικότερο βασάνιζε την καρδιά του Άμλετ.»

– «Τότε οι συνομήλικοι του Άμλετ,» συνέχισα, «έφεραν μαζί τους έναν περίφημο αφηγητή. Ο Άμλετ αποφάσισε να βάλει τον αφηγητή αυτόν να πει μπροστά στον αρχηγό της φυλής και όλη του την φατρία μια ιστορία για κάποιον που είχε φαρμακώσει τον αδελφό του γιατί είχε επιθυμήσει τη γυναίκα του αδελφού του και ήθελε να γίνει αρχηγός της φυλής αυτός ο ίδιος. Ο Άμλετ ήταν

σίγουρος ότι ο μεγάλος αρχηγός της φυλής, αν ήταν πράγματι ένοχος, δεν θα μπορούσε ν' ακούσει την ιστορία χωρίς να δώσει κάποιο σημείο, κι έτσι αυτός θ' ανακάλυπτε κατά πόσον ο νεκρός πατέρας του του είχε πει την αλήθεια.»

Ο γέροντας διέκοψε, με πολύ πανουργία.

– «Γιατί θάπρεπε ένας πατέρας να πει ψέμματα στο γυιό του»; ρώτησε.

Προσπάθησα να ξεφύγω:

– «Ο Άμλετ δεν ήταν σίγουρος ότι ήταν πράγματι ο νεκρός πατέρας του.» Ήταν αδύνατο, σ' εκείνη τη γλώσσα να πει κανείς οτιδήποτε γύρω από σατανικά οράματα.

– «Εννοείς,» είπε, «ότι στην πραγματικότητα ήταν ένα σημείο, και ότι γνώριζε πως κάποιες φορές οι μάγοι έστελναν ψεύτικα σημεία. Ο Άμλετ ήταν ανόητος να μην πάει ευθύς εξ αρχής σ' έναν που ξέ-ρει να διαβάζει τα σημεία και να μαντεύει την αλήθεια. Ένας άνθρωπος -πού-βλέπει-την-αλήθεια θα μπορούσε να τούχε πει πως είχε πεθάνει ο πατέρας του, αν τον είχαν πράγματι δηλητηριάσει και αν μέσα σ' αυτό υπήρχε μαγεία· τότε ο Άμλετ θα μπορούσε να καλέσει τους ηλικιωμένους να τακτοποιήσουν το θέμα.»

Ο έξυπνος ηλικιωμένος τόλμησε να διαφωνήσει.

– «Επειδή ο αδελφός του πατέρα του ήταν ο μεγάλος αρχηγός της φυλής, εκείνος-που-βλέπει-την -αλήθεια θα μπορούσε γι' αυτό το λόγο να φοβηθεί να την πει. Νομίζω πως αυτός ήταν ο λόγος που ένας φίλος του πατέρα του Άμλετ -μάγος και ηλικιωμένος- έστειλε ένα σημείο έτσι ώστε ο γυιός του φίλου του να μάθει τι συνέβη. Ήταν αληθινό το σημείο;»

– «Ναι,» είπα, εγκαταλείποντας φαντάσματα και διάβολο· «θάπρεπε νάναι ένα σημείο σταλμένο από μάγο. Ήταν αληθινό διότι όταν ο αφηγητής έλεγε την ιστορία του μπροστά σ' όλη την φατρία, ο μεγάλος αρχηγός της φυλής σηκώθηκε ανήσυχος. Φο-

βούμενος ότι ο Άμλετ γνώριζε το μυστικό του, σχεδίασε να βάλουν να τον σκοτώσουν.»

Το σκηνικό για το επόμενο βήμα παρουσίαζε κάποιες δυσκολίες μετάφρασης. Αρχισα προσεκτικά. «Ο μεγάλος αρχηγός της φυλής είπε στη μητέρα του Άμλετ να μάθει από το γυιό της τι αυτός γνώριζε. Επειδή όμως τα παιδιά μιας γυναίκας είναι πάντα πρώτα στην καρδιά της, έβαλε τον σπουδαίο ηλικιωμένο Πολώνιο να κρυφτεί πίσω από το πανί που κρεμότανε στον τοίχο της καλύβας που κοιμότανε η μητέρα του Άμλετ για ν' ακούσει τι θα πούνε. Ο Άμλετ άρχισε να κατηγορεί τη μητέρα του γι' αυτό που είχε κάνει.» Ένας ταραγμένος ψίθυρος ακούστηκε απ' όλους. Ένας άνδρας δεν θάπρεπε ποτέ να κατηγορεί τη μητέρα του. «Αυτή τρόμαξε κι έβαλε τις φωνές κι ο Πολώνιος κουνήθηκε πίσω από το πανί. Ο Άμλετ, βάζοντας μια φωνή 'Ποντικός' πήρε τη μαχαίρα του και τη βύθισε μέσ' το πανί.» Σταμάτησα για λόγους δραματικούς. «Είχε σκοτώσει τον Πολώνιο!»

Οι ηλικιωμένοι κοίταζαν, όπως κι όλοι οι άλλοι με μεγάλη αηδία.

«Αυτός ο Πολώνιος ήταν αληθινά ανόητος κι ένας άνθρωπος που δεν ήξερε τι του γίνεται! Ποιό παιδί δεν θάξερε τόσα, ώστε να φωνάξει, «Εγώ είμαι!». Με μια σουβλιά θυμήθηκα πως οι άνθρωποι αυτοί ήσαν μανιώδεις κυνηγοί, οπλισμένοι πάντα με ακόντιο, βέλος και μαχαίρα' με το πρώτο θρόισμα στα χόρτα το βέλος στρέφεται έτοιμο προς το στόχο και ο κυνηγός φωνάζει «Κυνήγι». Αν δεν απαντήσει αμέσως κάποια ανθρώπινη φωνή, το βέλος παίρνει αστραπιαία το δρόμο του. Ο Άμλετ, σαν καλός κυνηγός είχε φωνάξει 'Ποντικός'.

Έσπευσα να διασώσω τη φήμη του Πολώνιου.

«Βέβαια, μίλησε ο Πολώνιος. Ο Άμλετ τον άκουσε. Νόμιζε όμως πως ήταν ο αρχηγός της φυλής και ήθελε να τον σκοτώσει για να εκδικηθεί τον πατέρα του. Είχε θελήσει να τον σκοτώσει και νωρίτερα εκείνο το βράδυ και...». Είχα καταρρεύσει, ανίκανη να περιγράψω σ' αυτούς τους παγανιστές, που δεν είχαν καμιά πίστη

στη μετά-θάνατο-ζωή του ατόμου, τη διαφορά ανάμεσα στο να πεθαίνει κανείς την ώρα που προσεύχεται και να πεθαίνει 'χωρίς κοινωνία, χωρίς ελπίδα, χωρίς ευχέλαιο'.

Αυτή τη φορά είχα σοβαρά ταραξεί το ακροατήριό μου:

«Το να σηκώνει κάποιος χέρι εναντίον του αδελφού του πατέρα του, και μάλιστα εκείνου που είχε γίνει πατέρας του – αυτό ήταν τρομερό. Οι ηλικιωμένοι έπρεπε ν' αφήσουν να γίνουν μάγια σ' αυτόν τον άνθρωπο».

Δάγκωσα λίγο από την καρύδα μου της κόλα με κάποια αμηχανία, μετά τους επισήμανα ότι, στο τέλος-τέλος, ο άνθρωπος αυτός είχε σκοτώσει τον Άμλετ τον πατέρα.

«Όχι», αποφάνθηκε ο γέροντας, μιλώντας λιγότερο σε μένα απ' ό,τι στους νέους που κάθονταν πίσω από τους ηλικιωμένους. «Αν ο αδελφός του πατέρα σου, σκοτώσει τον πατέρα σου, πρέπει να καταφύγεις στους συνομηλίκους του πατέρα σου· αυτοί είναι εκείνοι που μπορούν να τον εκδικηθούν. Κανείς δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει βία εναντίον των γηραιότερων συγγενών». Του ήλθε μια άλλη ιδέα. «Αλλά αν ο αδελφός του πατέρα του ήταν πράγματι τόσο κακός ώστε να κάνει μάγια στον Άμλετ και να τον τρελάνει, αυτό θάταν μια πραγματικά καλή ιστορία, διότι ήταν δικό του το λάθος που ο Άμλετ, αφού ήταν τρελός, δεν είχε καμιά λογική κι έτσι ήταν έτοιμος να σκοτώσει τον αδελφό του πατέρα του».

Ακούστηκε ένας ψίθυρος επιδοκιμασίας. Ο Άμλετ ήταν πάλι γι' αυτούς μια καλή ιστορία, αλλά για μένα δεν φαινόταν πια νάσαι η ίδια ιστορία. Καθώς σκεπτόμουνα πάλι τις επερχόμενες περιπλοκές της πλοκής και του κινήτρου, έχασα το κουράγιο μου και αποφάσισα να περάσω ξυστά και γρήγορα πάνω από το επικίνδυνο πεδίο.

«Ο μεγάλος αρχηγός της φυλής», συνέχισα, «δεν στενοχωρήθηκε που ο Άμλετ σκότωσε τον Πολώνιο. Του πρόσφερε ένα λόγο να διώξει μακριά τον Άμλετ. Με δυο προδότες συνομηλίκους του, τον έστειλε με γράμματα στον αρχηγό της φυλής μιας μακρυνής χώρας

και του παράγγελλνε πως ο Άμλετ έπρεπε να δολοφονηθεί. Ο Άμλετ όμως άλλαξε τα γραμμένα πάνω στα χαρτιά, κι έτσι ο αρχηγός της φυλής αντί γι' αυτόν σκότωσε τους συνομηλίκους του».

Συνάντησα την αξιοκαταφρόνητη ματιά ενός από εκείνους που τους είχα πει πως η πλαστογραφία που δεν αποκαλύπτεται δεν ήταν απλώς ανήθικη αλλά και πάνω από τις ικανότητες του ανθρώπου. Γύρισα τα μάτια μου από την άλλη πλευρά.

«Πριν προφτάσει ο Άμλετ να γυρίσει πίσω, ο Λαέρτης επέστρεψε για την κηδεία του πατέρα του. Ο μεγάλος αρχηγός της φυλής του είπε ότι ο Άμλετ είχε σκοτώσει τον Πολώνιο. Ο Λαέρτης ορκίστηκε να σκοτώσει γι' αυτό τον Άμλετ και για την αδελφή του Οφηλία, η οποία όταν έμαθε πως τον πατέρα της τον είχε σκοτώσει ο άνθρωπος που αγαπούσε τρελάθηκε και πνίγηκε μέσα στο ποτάμι».

– «Ξέχασες κι όλες τι σου είπαμε;» Με επιτίμησε ο γέροντας. «Δεν μπορεί να εκδικείται ένα τρελό· ο Άμλετ σκότωσε τον Πολώνιο στην τρέλα του. Όσο για το κορίτσι, όχι μόνο τρελάθηκε, αλλά και πνίγηκε. Μόνο οι μάγοι μπορούν να κάνουν τους ανθρώπους να πνιγούν. Το ίδιο το νερό δεν μπορεί να κάνει κακό σε τίποτα. Είναι απλώς κάτι που το πίνει κανείς ή πλένεται μ' αυτό.»

Άρχισα να θυμώνω.

– «Αν δεν σας αρέσει η ιστορία, να σταματήσω.» Ο γέροντας έκανε κατευναστικές κινήσεις και μου έβαλε μόνος του ακόμη λίγη μπύρα.

– «Ωραία την λες την ιστορία και εμείς σ' ακούμε. Αλλά είναι σαφές ότι οι ηλικιωμένοι της χώρας σου δεν σου είπαν ποτέ τι πράγματι σημαίνει αυτή η ιστορία. Όχι, μην διακόπτεις. Σε πιστεύουμε όταν λες ότι τα έθιμά σας του γάμου είναι διαφορετικά, ή τα ρούχα σας και τα όπλα σας. Οι άνθρωποι όμως είναι παντού οι ίδιοι· γι' αυτό, παντού υπάρχουν μάγοι και είμαστε εμείς, οι ηλικιωμένοι, που γνωρίζουμε πώς εργάζονται οι μάγοι. Σου είπαμε ότι ήταν ο μεγάλος αρχηγός της φυλής που

ήθελε να σκοτώσει τον Άμλετ, και τώρα τα ίδια σου τα λόγια απόδειξαν ότι είχαμε δίκιο. Οι αρσενικοί συγγενείς της Οφηλίας ποιοί ήταν;»

Ήταν μόνο ο πατέρας της και ο αδελφός της. Το έργο του Σαίξπηρ βρισκόταν σαφώς έξω από τον έλεγχό μου.

– «Πρέπει να ήταν πολλοί περισσότεροι· επίσης κι αυτό πρέπει να ρωτήσεις τους ηλικιωμένους σας όταν γυρίσεις πίσω στη χώρα σου. Απ' ό,τι μας λες αφού ο Πολώνιος πέθανε, πρέπει νάταν ο Λαέρτης που σκότωσε την Οφηλία, αν και δεν βλέπω το λόγο για κάτι τέτοιο.»

Είχαμε αδειάσει ένα δοχείο μύρα και οι ηλικιωμένοι συζητούσαν μ' ένα ελαφρά μισομεθυμένο ενδιαφέρον. Τέλος, ένας απ' αυτούς απαίτησε να του πω:

– «Τι είπε ο υπηρέτης του Πολώνιου όταν γύρισε;»

– Με δυσκολία θυμήθηκα τον Ρεϋνάλντο και την αποστολή του.

– «Δεν νομίζω πως γύρισε πριν σκοτωθεί ο Πολώνιος.»

– «Άκουσε» είπε ο γηραιότερος, «και θα σου πω πώς ήταν και πώς θα προχωρήσει η ιστορία σου. Κατόπιν, μπορείς να μου πεις αν έχω δίκιο. Ο Πολώνιος ήξερε πως ο γυιός του θάχε μελάδες κι έτσι κι έγινε. Είχε να πληρώσει πολλά πρόστιμα για τους καυγάδες του και πολλά χρέη από χαρτοπαιξία. Είχε όμως μόνο δύο τρόπους για ν' αποκτήσει χρήματα γρήγορα. Ο ένας ήταν να παντρέψει αμέσως την αδελφή του, αλλά είναι δύσκολο να βρεις κάποιον να παντρευθεί μια γυναίκα που την επιθυμεί ο γυιός του αρχηγού της φυλής. Διότι αν ο κληρονόμος του αρχηγού της φυλής μοιχεύσει με τη γυναίκα σου, τι μπορείς να κάνεις; Μόνο ένας τρελός καλεί σε δίκη κάποιον που μια μέρα θάνατι δικαστής του. Γι' αυτό ο Λαέρτης έπρεπε ν' ακολουθήσει τον δεύτερο δρόμο: σκότωσε την αδελφή του με μάγια, πνίγοντας την έτσι ώστε να μπορέσει κρυφά να πουλήσει το σώμα της στους μάγους.»

Πρόβαλα την αντίρρηση:

– «Βρήκαν το σώμα της και το έθαψαν. Στην πραγματικότητα, ο Λαέρτης πήδηξε μέσα στον τάφο της για να δει γι' άλλη μια φορά το σώμα της αδελφής του -βλέπετε λοιπόν πως το σώμα βρισκόταν στ' αλήθεια εκεί. Ο Άμλετ, ο οποίος μόλις είχε επιστρέψει, πήδηξε κι αυτός μετά το Λαέρτη μέσα στον τάφο.»

– «Τι σας έλεγα;» αποτάνθηκε ο ηλικιωμένος στους άλλους. «Ο Λαέρτης δεν είχε καθόλου καλά σχέδια για το σώμα της αδελφής του. Ο Άμλετ τον εμπόδισε, διότι ο κληρονόμος του αρχηγού της φυλής, δεν θέλει κανείς άλλος νάναι πλούσιος και ισχυρός. Ο Λαέρτης θύμωσε διότι σκότωσε την αδελφή του χωρίς όφελος για τον ίδιο. Στη χώρα μας θα προσπαθούσε να σκοτώσει τον Άμλετ γι' αυτό το λόγο. Δεν συνέβη αυτό;»

– «Πάνω-κάτω,» παραδέχθηκα. «Όταν ο μεγάλος αρχηγός της φυλής είδε πως ο Άμλετ ήταν ζωντανός, ενθάρρυνε τον Λαέρτη να προσπαθήσει να σκοτώσει τον Άμλετ και κανόνισε μια μάχη μεταξύ τους με μαχαίρες. Στη μάχη και οι δύο τραυματίστηκαν θανατηφόρα. Η μητέρα του Άμλετ ήπιε τη μύρα και το δηλητήριο την οποία προόριζε ο αρχηγός της φυλής για τον Άμλετ σε περίπτωση που θα νικούσε στη μάχη. Όταν είδε τη μητέρα του να πεθαίνει από το δηλητήριο, ο Άμλετ πεθαίνοντας, κατάφερε να σκοτώσει τον αδελφό του πατέρα του με τη μαχαίρα του».

– «Βλέπεις, είχα δίκιο!» φώναξε ο ηλικιωμένος.

– «Ήταν μια πολύ ωραία ιστορία», πρόσθεσε ο γέροντας, «και την είπες με ελάχιστα λάθη. Υπήρξε μόνο ένα ακόμη λάθος, στο τέλος. Το δηλητήριο που ήπιε η μητέρα του Άμλετ, σαφώς προοριζόταν για εκείνον που θα έβγαινε ζωντανός από τη μάχη, όποιος κι αν ήταν. Αν νικούσε ο Λαέρτης, ο μεγάλος αρχηγός θα τον δηλητηρίαζε, διότι δεν θάθελε κανείς να ξέρει ότι είχε προετοιμάσει το θάνατο του Άμλετ. Επίσης, άλλωστε, δεν θάταν και ανάγκη να φοβάται πως ο Λαέρτης θα του κάνει μάγια· χρειάζεται πολύ κουράγιο να σκοτώσει κανείς τη μονάκριβη αδελφή του με μάγια. Κάποια μέρα», κατέληξε ο γέροντας μαζεύοντας την κουρελιασμένη χλαμύδα του γύρω από το σώμα του, «πρέπει να μας πεις μερικές ακόμη ιστορίες της χώρας σου.

Εμείς, που είμαστε γηραιότεροι, θα σε διδάξουμε την αληθινή τους σημασία κι έτσι, όταν γυρίσεις στην πατρίδα σου οι ηλικιωμένοι σας θα δουν πως στη σαβάνα καθόσουν ανάμεσα σε εκείνους που γνωρίζουν πράγματα και σε δίδαξαν σοφία».